

Financiering van de armenzorg in twee Noord-Brabantse steden: Breda en 's-Hertogenbosch

- 1. Inleiding**
- 2. Het eigen vermogen**
- 3. Subsidies van de overheid**
- 4. Gevers en hun motieven**
- 5. Ter afsluiting**

dr. A.C.M. Kappelhof
Den Haag

Ongepubliceerd paper dat voor het eerst werd gepresenteerd op 15 december 1995 en dat werd herzien in juni 2016. Geplaatst op de website academia.edu op 25 juni 2016.

The financial base of poor care institutions in two cities in the Netherlands: 's-Hertogenbosch and Breda (1500-1800)

This paper was presented on 15th of December 1995 at an expert conference organized by dr. Marco van Leeuwen at the Erasmus University Rotterdam. Some papers were published later in the Journal for Social History (*Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*). This paper was not published earlier. I revised the tekst slightly in June 2016.

1. Inleiding

Tot voor kort was de financiering van de armenzorg een onderwerp waar historici stilzwijgend aan voorbij gingen. De aandacht ging uit naar de armoede en de arme, de middelen kwamen alleen in beeld als zij tekort schoten. Een in 1974 gepubliceerde studie van twee Belgische historici, Blockmans en Prevenier, over de armenzorg in 's-Hertogenbosch was voor mij aanleiding om de economie van twee Bossche armenzorginstellingen onder de loep te nemen. De archieven van deze instellingen leverden een overvloed aan bronnenmateriaal. In 1981 en 1983 verschenen twee artikelen over het vermogensbeheer van de Bossche Tafel van de H. Geest en de Bossche wijkarmenfondsen (de z.g. blokken). De afgelopen jaren werd onderzoek verricht naar Heusden, Zutphen, Breda en Tilburg. Het hiervolgende is gebaseerd op de situatie in twee steden: Breda en 's-Hertogenbosch. Uit een klein onderzoek naar de situatie in Tilburg bleek dat de armenzorg daar per hoofd van de bevolking over aanmerkelijk minder middelen beschikte dan in de twee steden. Dit geeft aanleiding te veronderstellen dat de toestand ten plattelande (Tilburg werd pas in de twintigste eeuw een stad) sterk verschilde van die in de oude steden.

2. Het eigen vermogen

Samenstelling

De inkomsten van de Godshuizen bestonden uit drie componenten:

- * ontvangsten uit vermogen
- * giften, erfstellingen, legaten en collecten
- * subsidies van de overheid

Op ontvangsten uit het vermogen konden de bestuurders rekenen, de opbrengst van de twee laatste categorieën wisselde sterk. Het vermogen bestond enerzijds uit grond, huizen en gebouwen die men nodig had voor de taakuitoefening, de rest was belegd in grond, boerderijen, huizen, renten, tiendrechten, effecten en liquide middelen. Vooral bij 'intramurale Godshuizen' (Godshuizen die mensen opnamen en verzorgden) bestond een niet onbelangrijk deel van het vermogen uit activa die bestemd waren voor de realisering van de taakuitoefening. Deze konden niet zomaar te gelde worden gemaakt.

Uitgaand van de samenstelling van het vermogen, onderscheid ik vier typen Godshuizen:

- A. rijke instellingen met veel hoeven, veel losse percelen, zeer veel renten, veel productie in eigen beheer en veel personeel
- B. klein(re) instellingen zonder hoeven maar wel met veel losse, direct rond de stad gelegen percelen land en verder veel renten
- C. instellingen zonder hoeven en zonder landerijen maar met een vermogen dat voornamelijk bestond uit renten, obligaties en staatsleningen
- D. instellingen waarvan het vermogen grotendeels belegd was in staatsleningen

De losse percelen land lagen direct rondom de stad; met name de uitvalswegen waren in trek. De hoeven lagen verspreid over een veel groter gebied.

De Godshuizen van type A waren de oudste, de rijkste en de grootste. In 's-Hertogenbosch waren dit de Tafel van de H. Geest en het Groot Gasthuis. In Breda kwam dit type niet voor, maar weer wel in Zutphen. Type B kwam veel meer voor en stamt doorgaans uit de periode 1300-1600. In Breda waren dit de Tafel van de H. Geest, het gasthuis later Oudemannenhuis en het Manhuis op de Haagdijk, in 's-Hertogenbosch behoorden de meeste andere Godshuizen tot dit type. Type C is meestal gesticht na 1500 en omvatte zowel grotere als kleinere instellingen (in Breda het Burgerweeshuis, in 's-Hertogenbosch het Rooms-katholiek Weeshuis). Type D. ontstond pas na 1600. In beide steden behoorden de diaconieën van de Gereformeerde Kerk tot dit type. Overgangen kwamen voor: zo kon een instelling van type C zich ontwikkelen tot D.

Er bestond een relatie tussen enerzijds de ouderdom en de rijkdom van de stad en anderzijds het aantal en de rijkdom van haar armenzorginstellingen. 's-Hertogenbosch bezat ca. 1650 zeer veel armenzorginstellingen. Met zijn alle beschikten deze over een veel groter vermogen dan de Godshuizen in Breda, waarvan het aantal ruim onder de 10 blijft. Breda was in de Middeleeuwen veel kleiner dan 's-Hertogenbosch. Dit kon ertoe leiden dat wanneer een stad in inwonertal achteruit ging, de armenzorginstellingen naar verhouding over veel middelen beschikten. Dit gebeurde in 's-Hertogenbosch waar na ca. 1650 weliswaar geen nieuwe instellingen meer werden gesticht, maar waar men tot in de twintigste eeuw terug kon vallen op de rijke fondsen van wat daar de naam droeg van 'de Godshuizen'. Het gemeentebestuur hoefde niet uit de stadskas te subsidiëren en dat betekende weer dat de gemeentelijke inkomstenbelasting laag kon blijven, iets waarvan de burgerij die tot 1919 de gemeenteraad beheerste volop gebruik maakte.

Beleggingspolitiek

Bij de beleggingen voerden de bestuurders een zeer bewuste politiek. Zij hadden een uitgesproken voorkeur voor risicomijdende beleggingen. Wat een armenzorginstelling eenmaal verworven had, werd niet meer van de hand gedaan. Alleen ten tijde van crises werd er wel eens een hoeve verkocht. In de twee onderzochte steden gebeurde dit zelden, zelfs niet in de periode 1580-1605, toen oorlog en extreem hoge graanprijzen in noordelijk Brabant een zware economische crisis veroorzaakten. Nog in het begin van de negentiende eeuw schreven de regenten van de Bossche Godshuizen in een brief aan het gemeentebestuur dat voor hen de gouden regel gold dat er niet werd ingeteerd. Men hield echter bij deze regel geen rekening met veranderingen in de kosten van levensonderhoud. Het rendement op het eigen vermogen werd ook niet gerelateerd aan de inflatie. Men acquireerde bijna uitsluitend in het gebied waar de eigen schepenbank rechtsmacht of bijzondere bevoegdheden had. Wat buiten deze invloedssfeer lag en werd geschonken, werd snel vervreemd. Binnen de invloedssfeer werd er eveneens gericht geacquireerd. Zo hadden de grotere Godshuizen altijd wel ergens een moerveld (moer = turf) liggen waar de pachter van een nabije hoeve turf kon steken. Buiten de stadspoorten had men weiden liggen voor het vee; 's nachts stond dit op stal, overdag werd dit naar buiten gedreven om geweid te worden. Een deel van de hoeven werd verworven via legaat of erfstelling, maar men vormde

ook zelf hoeven door her en der percelen grond op te kopen en wanneer men genoeg had op een centrale plaats een boerenwoning te bouwen.

Beheer

Afgezien van de gebouwen die nodig waren voor het huisvesten van armen en het bakken van brood, bestonden de oudste bezittingen in Breda en 's-Hertogenbosch uit renten, in geld of in natura. Natura-renten bestonden meestal uit een hoeveelheid rogge, het basisvoedsel in dit deel van de Nederlanden. De vooral in de late middeleeuwen optredende geldontwaarding kon nadelig uitpakken. Toch ging men door met beleggen in renten. De rente was vast, kwam op vaste tijdstippen binnen en was aanvankelijk eeuwig, werd dus niet afgelost. Renten bleven daarmee lang een favoriet beleggingsobject.

Bossche Godshuizen kochten vooral renten van boeren uit de Meierij; een kleine minderheid van renten kwam uit de stad; in Breda is dit verschil minder groot. Aangezien ook burgers belegden in renten, was er sprake van een gestage geldstroom van de stad naar het omringende platteland. Helaas is niet te achterhalen waar de boeren dit geld voor gebruikten, maar we mogen aannemen dat zij hiermee tijdelijke tekorten afdekten of het geld investeerden in uitbreiding of verbetering van het eigenbedrijf. Een boer die met verlies draaide was niet kredietwaardig. Potentiële geldschietters waren doorgaans goed geïnformeerd.

Hoeven, percelen land en huizen werden verpacht c.q. verhuurd, waarbij de tijdpacht sterk overheerste. Halfpacht kwam slechts af en toe voor. Wel gold in de Meierij van Den Bosch tot ca. 1600 het Kempisch hoefrecht: pachter en verpachter deelden hier de kosten en de opbrengsten van de exploitatie van de veestapel. Nalatige pachters liet men lang met rust, zeker in tijd van oorlog. De executoriale verkoop gold als een paardenmiddel, waartoe men niet graag overging. De grote instellingen participeerden tot ca. 1565 wel in de uitbating van de hoeven door geld te besteden aan uitbreiding van gebouwen en aan herbouw na oorlogsschade.

Na ca. 1660 kwam er in 's-Hertogenbosch een abrupt einde aan het kopen van renten met landbouwgrond als onderpand. De grote kochten ook geen hoeven meer en aan het eind van de zeventiende eeuw werden voor het eerst hoeven afgestoten. Dit had alles te maken met de agrarische depressie die op de Noord-Brabantse zandgronden vanaf 1660 merkbaar werd. In 's-Hertogenbosch werden tussen 1670 en 1760 bijna alle hoeven en veel percelen grond verkocht. Het vrijgekomen geld werd belegd in overheidsobligaties. Voor de economie van de grote Godshuizen pakte dit op den duur nadelig uit. De obligaties gaven een weliswaar vaste, maar lage rente (2 ½ % tot 3%), maar na 1750 stegen de prijzen van graan en andere levensmiddelen en daarmee ook de kosten van levensonderhoud. Toen de regenten van het Bossche Geefhuis dit merkten, gingen zij er alsnog toe over om rogpachten te kopen.

In Breda bezat de katholieke aalmoezenierskamer in 1800 Russische, Spaanse, Franse en Oostenrijkse staatsleningen. Favoriet waren echter in Breda en 's-Hertogenbosch de obligaties uitgegeven door de Nederlandse staat en de stad Breda. De tiërcering van de staatsschuld, doorgevoerd op bevel van Napoleon in 1810 en nadien de facto nooit meer ongedaan gemaakt, was dan ook een zware slag. Staat en armenzorg werden daardoor steeds meer van elkaar afhankelijk.

Na 1815 belegden de Bossche Godshuizen tot ca. 1830 nog wel in staatsleningen, maar daarna maakte dit plaats voor beleggingen in tiendrechten en hypothecaire leningen. In Breda had de diakonie van de Hervormde Gemeente een voorkeur voor hypotheek. Het inzicht in de vermogenspositie was naar onze maatstaven gemeten gebrekkig. Men hanteerde -in 's-Hertogenbosch tot 1920 toe- een enkele boekhouding, waarbij de inkomsten in rogge scherp gescheiden werden gehouden van die in geld. Er werd niet afgeschreven, activa werden niet gewaardeerd en er werd geen balans opgemaakt. Nog heel lang werden kapitaalstransacties, zoals aflossingen van renten en beleggingen niet apart geadministreerd. De inkomsten in natura werden verwerkt in een aparte rekening en de uitkomsten hiervan werden niet gekoppeld aan de geldrekening. Niettemin werd er wel ijverig gerekend, maar daarbij kwam het vaak voor dat men zich rijk rekende door bijvoorbeeld de waarde van de afgeloste renten en de verkochte grond bij de inkomsten te tellen. Het financieel beheer van de fondsen was niet commercieel. Nergens vond ik een suggestie, laat staan een pleidooi, om bij deze toch soms grote fondsen een koopmansboekhouding toe te passen. Het ging toch immers om het geld voor de armen en daarbij gold meer de intentie dan de efficiency. Vanuit economisch oogpunt kan de beheersstijl van de Godshuizen gekarakteriseerd worden als conservatief.

Veranderingen in de prijs van de rogge en meer in het algemeen in de kosten van het levensonderhoud hadden dan ook voor de armenzorg ingrijpende gevolgen. Het volgende staatje geeft aan hoeveel de twee voornaamste armenzorginstellingen in Breda tot hun beschikking hadden:

Inkomsten uit de Aalmoezenierskamer (1850: Algemeene Armen) en de Nederduitse Gereformeerde Diaconie (1850: Diaconie Hervormde Gemeente)
Breda
1640 – 1850

bron: jaarrekeningen

periode	in geld (Fl.)	omgerekend in rogge (hl.)	verandering rogge in %
1640	10.950	2.302	
1750	12.488	5.747	+ 150%
1800	18.645	2.669	- 64%
1850	24.722	3.173	+ 19%

In de periode 1650-1750 raakte Breda economisch in verval, maar de armenzorg profiteerde van de dalende graanprijzen. De armbestuurders konden met hun geld veel meer doen. Na 1750 verslechterde de situatie drastisch: Breda werd een dode stad met nauwelijks economische dynamiek, terwijl de reguliere hulpverleners te maken kregen met een krimpend reëel budget. Daar kwam in 1810 dan nog de tiërcering van de staatsschuld bovenop. In Breda verloor vooral de diaconie hierdoor een groot deel van zijn vermogen.

3. Subsidies van de overheid

Tijdens de middeleeuwen bestond er geen enkele vorm van overheidssteun. Dit veranderde met de komst van de Republiek. In Staats-Brabant werd het ook elders bekende systeem ingevoerd dat een deel van de toeslag, het z.g. rantsoen, op de verpachte gemene middelen werd uitgekeerd aan de armbesturen. Volgens de plakaten ging dit geld, het z.g. oortjesgeld, naar de diaconieën van de Gereformeerde Kerken. De steden werden daarbij bevoorreed omdat zij ook de helft van het oortjesgeld van de op het platteland geheven gemene middelen ontvingen. In Breda ging het oortjesgeld naar de algemene armenkas, de Aalmoezenierskamer. Uit de gemene middelen werd hier ook een kleine bedrag uitgekeerd aan het in 1643 gestichte Militair Hospitaal, dat strikt genomen geen armenzorginstelling was.

In de achttiende eeuw kampte de Bredase armenzorg met een chronisch tekort aan middelen, hoogstwaarschijnlijk een gevolg van het economisch verval dat na 1713 intrad en de gehele eeuw voortduurde. Noodgedwongen voerde het stadsbestuur enkele belastingen in op openbare gemakkelikheden, op alcoholica en op vlees, waarvan de opbrengst bestemd was voor de diaconie en de Aalmoezenierskamer. Na de splitsing van de algemene armenkas in 1792 in een katholiek en een protestants deel, werd de gemakkelikhedsbelasting toebedeeld aan de katholieken; de protestanten ontvingen de accijnzen op gedestilleerd en vlees. Zo ontvingen de gereformeerden geen geld uit activiteiten die zij vaak nog als zondig beschouwden.

Afgezien van deze vormen van subsidiëring uit de algemene middelen, konden de rentmeesters van de armen ook rekenen op een reeks van kleine inkomsten die zij te danken hadden aan overheidsmaatregelen. Zo hingen er armenbussen bij de stadspoorten en in de trouwkamer op het stadhuis. In Breda werd door de Aalmoezenierskamer ook de z.g. bloedring verhuurd. Kwantitatief waren deze inkomsten echter te verwaarlozen.

Pas na 1794 (val van de Republiek) gingen de stadsbesturen, wederom noodgedwongen, over tot substantiële directe subsidiëring. Met name in Breda ging het om grote bedragen.

4. Gevers en hun motieven

De voor de hand liggende vragen zijn bij dit punt: wie gaven er, hoeveel gaven ze en waarom deden ze dat en, hoe ontwikkelde zich dit alles in de tijd. Naar deze punten is nog niet veel onderzoek gedaan. De bronnen zijn er wel: de vanaf ca. 1450/1550 bewaarde series rekeningen bevatten gegevens over wat er precies aan geld en goederen binnenkwam, de notariële archieven, voor beide steden teruggaand tot in de zestiende eeuw, bevatten de testamenten en codicillen.

Testamenten

Uit onderzoek in notariële- en schepentrotocollen is gebleken dat in West-Brabant maar een minderheid van testamenten legaten aan de armen bevat. Na 1600 zijn de meeste testamenten z.g. wederkerige testamenten: de echtelieden benoemen hierin elkaar tot enig erfgenaam. De langstlevende mag vrijelijk over alle goederen beschikken. Voor de kinderen wordt een regeling getroffen om te voorkomen dat zij zouden worden beroofd van hun wettig erfdeel.

Het geven 'om Gods wil' hield na de Reformatie niet op. Weliswaar verschilden de theologische opvattingen van de reformatische kerken van die van de katholieke kerk,

maar ook de eerstgenoemden spoorden hun leden aan om aalmoezen te geven. De traditie van het geven aan de armen was sterk. Het was een cultuurverschijnsel dat tegen veel bestand bleek, óók tegen religieuze ontwikkelingen. Ik heb de indruk dat het vooral lieden waren zonder kinderen –kinderloze echtparen of alleenstaanden- die in een testament aan de armen schonken. De rijksten onder hen gingen over tot het stichten van een tehuis, de minder vermogenden volstonden met giften in contant geld.

Wat bewoog deze mensen ertoe om dat te doen? De arenga's van de testamenten zeggen hierover weinig omdat de notarissen, de opstellers van deze documenten, daarvoor standaardformules gebruikten. Wanneer een kinderloos echtpaar een gasthuis stichtte, vereeuwigde het in elk geval zijn naam, maar onduidelijk is meestal waarom de een zijn vermogen voor de stichting van een klooster of voor het opdragen van missen gebruikte, en de ander de voorkeur gaf aan een weeshuis, een gasthuis of de algemene armen. Bij kinderloos overlijden erfden doorgaans de broers en zusters of hun kinderen en deze konden zich minder gemakkelijk verzetten tegen een laatste wil waardoor een deel van het familiekapitaal overging in de dode hand. Kinderen konden immers aanspraak maken op hun legitieme portie.

Collecten

Het meest tot de verbeelding spreken de grote legaten en erfstellingen in testamenten of codicillen. Zeker zo belangrijk waren echter ook de collecten. Er werd gecollecteerd in de kerk, langs de huizen, in 'bussen' in de herbergen en bij de stadspoorten, bij de notaris, op de schrijfkamers van de stadhuizen en in de trouwkamer. De omvang van deze geldstroom varieerde: collecten langs de huizen en in de kerken brachten veel op. De 'bussen' bevatten doorgaans veel slecht geld (minderwaardige munten) die dan aan een opkoper werden verkocht.

5. Ter afsluiting

Voor de institutionele armenzorg bepaalde tot ca. 1900 de omvang van hun vermogen en de wijze waarop dit beheerd werd hoe veel zij konden uitgeven aan armenzorg. De negentiende eeuw was een overgangperiode omdat de overheid steeds vaker en steeds meer de armenzorg ging subsidiëren. In de twintigste eeuw werd de financiering een zaak van de algemene middelen en sociale verzekeringen. De algemene of burgerlijke armbesturen werden omgevormd tot Sociale Diensten die een onderdeel werden van het gemeentelijk apparaat. De oude armenzorg mocht (en mag) zich verheugen in een twijfelachtige reputatie en daar is ook alle reden voor. Vanuit het oogpunt van de financiering had het oude stelsel wellicht een voordeel. Het nieuwe stelsel van sociale verzekeringen en sociale voorzieningen wordt gefinancierd uit premies en voor een klein deel uit de algemene middelen. Er is geen kapitaaldekking, ook niet voor het staatspensioen (AOW).

Zoveel als er bekend is over de armenzorg die liep via instellingen, zo weinig weten we over de hulp die door particulieren werd verleend. De betekenis van het buurtschap, de wijk, de burens en de familie moet aanzienlijk zijn geweest. Er werd veel gedaan zonder dat hierover iets werd opgeschreven. Dit vertekent onze perceptie.

